

נתן אלתרמן והנגב

צבי צמרת

כמה חודשים אחרי תום מלחמת העולם השנייה הופיעה ידיעה שגרתית בעיתונות: 'נחנך שירות אֶטוּבוֹסִים סדיר בין תל-אביב ובין קיבוץ גת אשר בנגב הצפוני'. נתן אלתרמן לקח את הידיעה העיתונאית 'האפורה' והפכה בשירו 'קו תל-אביב-גת' לאירוע היסטורי ממש. את קו האוטובוסים החדש קישר עם נתיבות ההיסטוריה היהודית הגדולה ו'שר האומה' בכבודו ובעצמו הוא זה שלדעתו מחזיר עטרה ליושנה ומחדש את דרכי האבות. והפעם באוטובוסים...

ב'טור השביעי' שלו, בעיתון 'דבר' מז' בתשרי תש"ו, כתב המשורר:

[...] שר האמה (כן, אחים!)

הוא בעצם כיום המנסח

את חקי התנועה בדרכים.

ובכלל האמה מימי קדם קשורה

עם הקו הלזה

בקשרי תחבורה.

גם הנער דוד פעם רך

בקו תל-אביב-גת.

גם עלה מפלשתים גלית

בקו תל-אביב-גת.

ויוצא שהקשר הוא חי

ומזמן הוא קים ושריר,

והנה רק צריך, רבותי,

להפכו לשרות סדיר...

המחבר הוא מנהל יד יצחק בן-צבי.

טענתו של אלתרמן בשירו טעונה פאתוס ציוני — אך הוא 'מעמם' אותה בהומור, בשניות ובאירוניה קלילה. כוונתו אחת: להבליט בפני בני הדור את העובדה שהם משנים את פני ההיסטוריה היהודית, שהם מעצבים אותה מחדש בדרכי העבר. והרוח השירית המתחכמת מקלה עליו להעביר מסר זה.

ה'טור השבועי' בעיתון 'דבר' היה עבור אלתרמן טור קבוע לפרסום שירתו האקטואלית. בטורו זה הציב מראה ערכית-חינוכית לפני קוראיו, שיקף את המציאות שהלכה ונכנתה, הגיב והשפיע במידה רבה על הרוח והאתוס הציבורי של אותם ימים. וכך, בשיר על קו תחבורה חדש לקיבוץ בדרום (שאז היה בבחינת 'נגב') הוא ללא ספק הגביר את תחושת הקשר לנגב, את תחושת המחויבות להמשיך ולסלול בתוכו, להמשיך ולכבוש את המדבר.

הציונות נגד המדבר

רוב שיריו של אלתרמן על הנגב מצויים ב'טור השבועי' שלו — שהרי עיקר שיריו על חבל ארץ זה היו בגדר של תגובות מיידיות לאירועים אקטואליים — אך יש לו גם מחזור שירים מיוחד, 'שירים על ארץ הנגב' שפורסם בנפרד בשנת תש"י. כאמור, ב'טור השבועי' בעיתון 'דבר' נהג אלתרמן לפרסם אקטואליה, ולעומת זאת, ב'לוח הארץ' נהג המשורר לפרסם יצירות אשר היו בעיניו בבחינת 'אמנות' ממש. ב'שירים על ארץ הנגב' (לוח הארץ, תש"י) מנסה המשורר להתמודד עם מהות הנגב בעיניו, עם מכלול נופיו ועם מכלול ההיסטוריה שלו — ולהתעלות מעל ומעבר לכל האירועים היחידים אשר עברו עליו.

בשירים אלה תיאר המשורר את קשיי ההתיישבות של עמים שונים כנגב כמשך הדורות. הצייה, עד כה, מחתה בקלות יחסית את כל מתיישייה. 'טְחַנְתָּ עַד דֶּק מְלָכִים עֲשָׂתָּ. כְּתַשַׁע־מֵאוֹת שָׁנִים שֶׁל נִיסִיוֹנוֹת הַתִּישׁוּבוֹת, מֵרֵאשִׁית הַהִתִּישׁוּבוֹת הַנִּבְאָטִית בְּמֵאָה הַשְּׁלִישִׁית לִפְנֵי הַסְּפִירָה (שְׁשִׁרִידֵיה מוֹכְרִים לָנוּ בְּשִׁבְטָה, בְּעִבְרַת, כְּמִמְשִׁית וְעוֹד) דֶּרֶךְ הַתְּקוּפָה הַרוֹמִית וְהַבִּיזָנְטִית (שְׁשִׁרִידֵיה מְצוּיִים, בֵּין הַשָּׂאֵר בְּרַחוּב, בְּחִלּוּצָה וּבְשִׁבְטָה) עַד הַכִּיבוּשׁ הַמוֹסְלָמִי בְּמֵאָה הַשְּׁבִיעִית לַסְּפִירָה — שֶׁאֲחֵרָיו חָרְבוּ כָּל אֱלֹהֵי. אֲתָרֵי תְּרֻבוֹת, אֲשֶׁר פָּרְחוּ מֵאוֹת שָׁנִים, הַתְּפוֹרְרוּ וְנוֹתְרוּ בְּשִׁמְמוֹנָם לְמַעֲלָה מֵאֶלֶף שָׁנָה. וּבְנִיסוּחֹוֹ שֶׁל אֶלְתֶּרֶמָן בְּשִׁירִים עַל אֶרֶץ הַנִּגְב':

וְתַשַׁע מֵאוֹת שָׁנָה
פְּרָחָה הַשּׁוֹשְׁנָה,
קָרְעָה בְּפוּךְ עֵינֶיהָ, —
פִּילְגַשׁ אֲדוֹנֶיהָ.

וְתַשַׁע מֵאוֹת שָׁנָה,
כְּלִילָה אֵין שָׁנָה,
מִלְאוּךְ קוֹל שׁוֹט נְטֻלָּף,
עַד כִּי נִקַּף הָאֶלֶף.

[...] בְּיַד רַכָּה שְׂחָתָ

בְּאֵר נֶגֶב נִגְתָּ,

עֲבַרְתָּ, עֲקַרְתָּ בַּיִת,

מִחַיִת מִקוֹץ עַד זֵית.

וְאֵת הַכֹּל כִּסִּית

בְּתַפְתַּ חוֹל נְשִׁיד.

אך באמצע המאה העשרים, עם העידן הציוני המתקרב, 'מאיים' אלטרמן על המדבר ומזהירו: בעידן זה נכבוש אותך. צייה מקוללת, אשר הדברת עמים רבים — פונה המשורר לשממה — עתה עלייך לחרוד מן השבט החדש שידביריך (ובעיקר מנשות השבט, שכוחן הרב הוא הוכחה לכוח המהפכה הציונית כולה):

[...] צִיָּה, אֵל מוֹל דְּרָכֶיךָ

קָם שֶׁבֶט קוֹלְנִי

גְּלוּי זְרוּעַ וִירְכִים.

מִחֲצֵרוֹתַי פּוֹרְחוֹת

בְּלִיל אֲנָקוֹת מִקֶּבֶת.

נִשְׁיָו עַל אֲרָחוֹת

נוֹשְׂאוֹת חֲגוֹר כְּגִבֹר.

נִשְׁיָו נוֹשְׂאוֹת חֲגוֹר

וּמִמְגָּדֶל דָּק רָגֶל

שׁוֹרְטוֹת הֵן בְּזַרְקוֹר

אֵת שְׂמַתְךָ מִנְּגֵד. [...]

צִיַּת קָלֶל, נִצְנוֹץ

אוֹתוֹת עוֹלָה מֵאֲרֵב.

חֲרָדִי מִשֶּׁבֶט גּוֹץ

חֲשׂוֹף מִרַפֵּק נִבְרָךְ.

אלטרמן מקנה לשבט הציוני החדש תכונות דומות לאלו של ארץ הנגב. גם הוא עיקש, גם הוא אכזר, גם הוא נכון לקרב, גם הוא 'רעוב דרוך אל ריב, יהיר ודל'. ודווקא הדמיון בין המתיישב — החלוץ הציוני ובין עצמת המדבר — מחייב את השממה לחשוש ולרעת: הציונות עוד תחסל את המדבר.

נוף הנגב המכושף

את תחושת המדבר האמיתית חש אלטרמן בכמה מסעות אשר ערך בנגב. המשורר, הידוע

כמשוררה של תל-אביב, נסע לראשונה לנגב בשנת 1950 ואת חוויותיו פרסם ב'דבר השבוע' בחודש דצמבר של אותה שנה. אלתרמן, אשר בדרך-כלל טענו נגדו כי נוף כמעט שאיננו משפיע עליו, כתב על מרחבי הנגב: 'יש במרחבים אלה מין כישוף פועל, אקטיבי, הרודף אותך ומחזיק בך ומושך עינך ולבך, אף אם אין לך כל שורשים במקום הזה. כוח זה יש בו מיסוד האבן השואבת... המראות מתחלפים... אך כל נוף הוא כה מושלם מבחינתו שלו, כה חריף ומובהק בסגולותיו, עד שהוא מדביר את קודמו וקיים הוא לבדו, קיום מלא ושלטי'. דומני כי מעטים הקטעים ביצירתו של אלתרמן שבהם הוא מדגיש ומבליט כל-כך את הכוח, הכישוף, האקטיביות של הנוף עליו — כמו בקטעים אלו. אולם אלתרמן, כדרכו, חיפש בנוף הטבעי את האדם. ליד המכתש הגדול פגש המשורר בקבוצת אוהלים ובתוכה חוקרים אחדים אשר בדקו את מחצבי הנגב ואת אפשרויות הפיתוח של האזור.

כתב עליהם המשורר: 'דומה כי האוהל והנוף העתיק והשמם כמו מהפנטים זה את זה והנוף סופו שהוא מסב לאט את עינו'...

ואלתרמן ממשיך: 'האוויר אינו זע, ודומה כי אתה שומע רק את צלצולו הדקיק והחד של האבק היורד ויורד בלי הרף על הכל. אנו ניגשים אל אחד האוהלים ובו שולחן עץ מוארך עמוס צנצנות, בקבוקים ומבחנות. חותם אבק ודלות ובדידות על הכל, אף כי בתוך אוהל אפולוי זה נטושה מערכה, העתידה לחרוץ את גורלם של המרחבים הגדולים'. ניצחון הציונות במאבקה נגד המדבר תלוי בחוקרים העבריים הבודדים בתוך אותם אוהלים. הם, המחפשים את אפשרויות הפרנסה, את אפשרויות הקיום בנגב — עושים בדומייה, בדלות ובבדידות את צעדי הניצחון הראשונים על השממה. זו נלחמת ללא הפסקה — 'אבק יורד בלי הרף על הכל' — אך הם, המפעילים את כל חוכמתם ועיקשותם, עוד ינצחוה.

חלוצים יחידים ינצחו את המדבר

כל מאבק חיים בנגב תלוי קודם כול — במים. אין עובדה ידועה יותר מן העובדה שאת המדבר ניתן לנצח בצינור של מים. בטורו השבועי מ"ט באייר תש"ז, בעקבות הפעלת קו המים לנגב, שר אלתרמן לאחד היחידים שבהם תלוי כיבוש הנגב, לאינסטלטור (בלשון ימינו — שרברב). על השאלה מי מחולל את ההיסטוריה? משיב המשורר:

אחד מכריו: עושים אותה הקבינטים!

שני שר: הפקידות!

שלישי טוען: ההון!

אחד סח: הנשיא! אחד סח: הסנטור!

נכון, אך יתכן כי עד לסוף-דבר

יברר עוד שאותה עשה האינסטלטור

אשר כון צנור עם ברז למדבר.

אנשי המים — מחוללי ההיסטוריה

המים מאפשרים את ההתיישבות. אולם, אין כיבוש של המדבר ללא שורה של יישובים ומתיישבים בתוכו. כובשי המדבר האמיתיים הם מתיישבי הנגב ולהם שר המשורר שיר אחר בתש"ז — 'צריך בנגב' (שיר זה כונה תחילה: 'בשולי טלגרמות').

גיבורת השיר היא נערה; אותה ילדה 'בודדת בלב מישוריו של הלס', חוגרת הפעם סינר לבן וספר בידה. אולם נערה זו, שכל פעילותה המתוארת הינה קריאה שלווה ושקטה בתוככי המדבר, היא היא — לפי המשורר — 'העמדה הקדמית אשר נפש העם בכפה'. יותר מכל ויכות ציוני או מדיני בארץ או באמריקה — נערה זו קובעת עובדות ופני המפה הגיאוגרפית וההיסטורית של מדינת ישראל נקבעות על פיה.

והכתים המסיימים בשיר 'צריף בנגב' (אשר פורסם לראשונה ב'דבר', מי"ח בטבת, תש"ז) הם:

[...] אך נודה: לא קונגרס ציוני, אדונים,
ואף לא הסוכנות, כמוכן,
לא היו נחשבים לגורם מדיני
בלעדיה ובלי סגרה הלכן.

ואפלו לכל הוכוח הער
בין תומכי הרב וזו ובין סילבר הרב,
לא הנה אולי ערך גדול ביותר
בלעדי צמתה הגולשת על גב.

גם ללונדון הנה במזרח התיכון
קל יותר, לולא היא וספרה שצנח.
עת ראשי-ממשלות עוצמים עין לישן
אור חדרה משנה את מפת המזרח.

כמה שנים אחר-כך שר אתרמן לחלוצה אחרת — לכרברה פרופר, הרועה משדה-בוקר.
לזכרה של כרברה, אשר נרצחה בשנת תשי"ג מיריות של כדורים בשעה שרעתה את עדר
הקיבוץ, כתב אתרמן את 'הנערה משדה בוקר'.

ארץ ישראל האמתית,
ארץ ישראל הנוהרה,
ארץ ישראל שמתמיד,
ארץ ישראל הנערה...
ארץ ישראל כבדת-הראש והסוררת,
אשר לא יכלוה ארבעה כתלים,
אשר סופת השוק אותה אינה צוררת,
אשר עודה שוגה בהבלים...

ארץ ישראל שאין לה תקנה
כי אם להיות תמיד במקום הסכנה.
ארץ ישראל אשר בין תל ובין ערוץ,
ארץ ישראל אשר עם עדר הקבוץ,
ארץ ישראל התמהונית ואמיצה,
ארץ ישראל החלוצה.

אתרמן, שכתב את השיר בהיותו במרכז הארץ, הפתיע מאוד את חברי קיבוץ שדה-בוקר
המרוחק כאשר אלו ראוהו בעיתון כחודש אחרי הירצחה של כרברה פרופר. כעדותו של

יהושע כהן, שהצטרף לקיבוץ באותם ימים, השיר חיוקם ונתן להם הרגשה שהעורף עמם. שיר זה מבליט אלתרמן את העולם האחר, עולם של נַר, עולם של נתינה וקרבתן אשר אפיין לדעתו את כל ראשוני המתיישבים בשדה-בוקר. אלתרמן, איש הכוונה, המשורר שכתב כמעט אך ורק בכתיבה הומית בתל-אביב, ידע להעריך את מתיישבי 'העמרות הקדמיות של הציונות' וטרח לפרסם כרבים את הערכתו ואת הוקרתו להם. ואת שירו סיים בשורות:

ובני העם הזה, אם עוד אינם סומים,
רואים את המסך והעקר.

אצל אלתרמן כוח אחד יקבע את גורלו של המדבר: כוח החלוצים היחידים. הנגב הוא חזית מרכזית במאבק הציוני — והניצחון בחזית זו תלוי בצירוף כוחם של היחידים: בחוקר ובאינסטלטור, במתיישבת וברועה.

'מרחק של שטח — ומרחק של זרות ושוני'

כאמור, אלתרמן היה משורר תל-אביבי (שעשרות משיריו הקריש לעיר זו). על מורעותו לזרות ולשוני בין נופי שכונותיה של העיר הגדולה לנופי הנגב ניתן ללמוד מרשימה ישנה שלו אשר נתגלתה ופורסמה רק בשנים האחרונות.

בעזבונו של אלתרמן, כמוזרה מרופטת, נמצאו פנקסים מלאים וגדושים בכתב ירו של המשורר — אשר לא כונסו בכתביו. מנחם רורמן, העוסק מזה שנים בארכיונו של אלתרמן, פרסם בתשמ"ב (בקובץ 'מבפנים', כרך מ"ד, חוברות 1-2) כמה רשימות של המשורר על הנגב שלא היו ידועות עד אז. כתב המשורר ברשימה מה-21.10.1952 — אחרי טיסה מעל הנגב: 'לפני שלוש-ארבע שעות עמדתי על חופו של מפרץ אילת, בין הרי אדום ובין רכס צוקי הנגב. עכשיו נראה המקום רחוק מכאן לאין שיעור, מרחק של שטח ומרחק של זרות ושל שוני. ושורות אלו אני כותב בקפה "גזית" אשר בכיכר דיזנגוף בתל אביב'.

ומהו הנגב? אלתרמן מורע לכך שיכולת ההשגה והתשובה שלו מוגבלות: 'מרחבים אלה, אשר רק העובר את חלקם המאה כמשך יום תמים, ומתאבק בעפר שביליהם ומטפס בחומות סלעיהם, ומבעיר מדורה כחשכתם ונוטה אהלו בתוכם, ושומע את דממתם וגאונם, וחי בהם את חייו בלי לעברם ובלי להתכוון לעברם עד תום, רק הוא עובר אותם באמת'.

ברשימה זו הוא מורה כי ראה רק 'שמץ (אמנם מועט שבמועט) מגאונם של מרחבים אלה, מן החומות שהם מקיפים בדרך, מן המצודות והצריחים שהם מניפים, מן הנקרות והצורים, מן הכדירות הגדולה שבהם' והעיקר שבעיקר: 'מן הפרך והעקשנות שהם תובעים מכל הבא לגבולם'.

הנגב המיוחד כל-כך תובע תכונות מיוחדות מכל אלו הרוצים לחיות בו ולהחיות אותו. ותכונות אלו ישנן ב'שבט' הציוני, אך צריך לעתים להוציאם מן הכוח אל הפועל.

ההולך לנגב — בכיסוי-ראש נגבי

אין כל ספק כי אלתרמן הושפע מבן-גוריון בשעה שזה האחרון הפך את הנגב למבחן ההגשמה הציונית. קריאתו של בן גוריון: 'עלינו להדביר את המדבר או שהוא ידביר אותנו' מצויה בשורש שורותיו של אלתרמן על הנגב — גם אם אין למצוא כל הוכחה היסטורית או ספרותית לכך. אלתרמן ובן-גוריון כתבו איש לרעהו והשפיעו הדדית זה על זה — והדברים פורסמו בספר 'בין המשורר למדינאי' (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב). ב-1953, בהיודע כוונתו של בן-גוריון להתפטר מן הממשלה ולצאת לנגב, כתב אלתרמן את טורו 'בן-גוריון בטרם צעד' ('דבר', ד' בחשון, תשי"ד, 16.10.1953). בשיר מובעת הערצה גדולה למנהיג הדגול והערכה רבה לכוונתו להתיישב בנגב:

דָּבָר אֶחָד בְּרוּר: עֲצֵמָה יֵשׁ לֹא־מוֹדֵעַת
בְּמַעֲשֵׂה שׁוֹבְרֵי־הַחֲשׂוֹקִים־וְהַסְּנִיגִים
וְשׁוֹב מֵאֲחֻרָיו מִשְׁאִיר הוּא בְּמַחֲצֵעַד
מִדּוֹת וְאֲנָשִׁים,
שְׁגֵרֹת וּמִשְׁגִּים.

בהליכתו למדבר, נתן בן-גוריון לעם כולו 'מופת של פרך' אך תמיהתו של אלתרמן על כך צעד זה כפולה:

הָאֵם יַעִיר מוֹפְתֵי־הַפְּרָךְ
אֵת הַכְּחוֹת אֲשֶׁר צָרִיךְ הוּא לְעוֹרֵר!

ותמיהה שנייה, עיקרית:

אֲבָל הָעַם יִשְׂאֵל — וְאִם גַּם אִישׁ לֹא יַעַן —
אִם זֶהוּ הַמִּשְׁאֵל נֹזֵה הַמַּעֲשֵׂה
אֲשֶׁר גָּזַר הַזְּמַן לְהַעֲמִים הַפַּעַם
עַל גְּדוֹל הַכְּתָפִים אֲשֶׁר לְדוֹר הַזֶּה.

בקיץ 1954 הצטרף אלתרמן, בדרכו שלו, לקריאותיו של בן-גוריון לנוער לרדת לנגב. בן-גוריון יזם באותה שנה כמה כינוסים של צעירים וקרא בהם לצעירים ללכת בעקבותיו ולהתיישב בדרום הארץ ובנגב.

הכינוס הראשון נערך ב-10.6.1954 באמפיתיאטרון טבעי בשיח'מונים והשתתפו בו כ-8,000 תלמידי בתי-ספר תיכוניים מכל הארץ. העיתונות למחרת הביאה את סיפורו של הכינוס בשיח'מונים בשורת כותרות גדולות: 'תקום ברית נוער חלוצית כללית'; 'ראש הממשלה לשעבר קורא לביטול המחיצות בין עוני לשפע'; 'ניצחון ישראל אינו סופי ודרושה יזמת מתנדבים חלוצים', ועוד. קריקטורה באחד העיתונים הראתה את דוד הרועה מניף מטהו על הגדי-הנוער, כשמסביב מסתערת עדת כלבים חורצים לשון והם: 'קריירזם', 'חוסר חזון', 'פוליטיזציה' וכו'.

אולם האמת היא כי כינוס זה היה כישלון מוחלט. הנוער לא התרשם מקריאותיו של

בן-גוריון. נדמה שאיש מהנוכחים לא ירד בעקבותיו לנגב. כינוס שני נערך למחרת בחורשה על שם א"ד גורדון שלייד מושב נהלל. השתתפו בו אלפים מבני המושבים — ואחד הפעילים בארגונו היה בן נהלל, משה דיין. הכינוס נפתח בקריאה מתוך שירו של אלתרמן 'המחרשה הגדולה' ואחריו, כמובן, נאם 'הזקן'. מפגש זה עלה יפה: כתוצאה ממנו יצאו מאות בני מושבים וקיבוצים ותיקים לסייע להתיישבות במושבי העולים החדשים כחבל לכיש ובנגב. אלתרמן ליווה את התנדבות בני המושבים. כחצי שנה אחרי כינוס נהלל בא' כסלו תשט"ו (26.11.1954) פרסם ב'טור השבועי' את שירו 'מעשה בני המושבים'. נביא בתים אחדים ממנו:

מה קרה? לא הרבה. בני הארץ, בני כפר,
את הצעד שקלו בדיון יסודי —
וצעדוהו. זנקו מנופם המואר,
משפתם ושירם ונירם-שמכבר,
אל אפלו וסבכו של העם היהודי.

[...] מה קרה? לא הרבה. אך אישם ב'מסלול'
עם הילד הכורדי (חסון הוא נגון)
ילד כפר-יהושע זוחל בתוך 'לול'
ורוחו של הנגב, העז ותלול,
באבק טח את פני התינוק החלוע...

את פניו ואת פני חברו... מה שונות
הסביבות: כאן לא דשא, לא עץ וגנה...
בשער שני הילדים שכבות-חול לבנות...
נסתכל נא בהם. זו אחת התמונות
העזות ונפות ביותר במדינה.

[...] מה קרה? לא הרבה. נערי ישראל
את הצעד שקלו בדיון יסודי —
וצעדוהו. אולי דף חדש מתעלעל,
ואולי, לאחר קרב הארץ, יחל
יום הקרב החדש על העם היהודי.

בן-גוריון — ואלתרמן אתו — ראו חשיבות בלתי-רגילה בהליכת 'השמנת' המושבית הצפונית — דרומה. ועיקר החשיבות: בלחימה על עתיד העם היהודי בציון ועל מיוג גלויותיו. בהצטרפות 'הצברים' למלחמת העם היהודי — למערכות על חינוכו, על עיצובו מחדש. על השתרשותו בארצו — ראה המשורר צעד נוסף, מתבקש, אחרי כיבוש השטח עצמו.

אחת ממתנדבות המושבים — ורדה פרידמן מכפר-ויתקין — נרצחה בעת התקפת מחבלים ('פיראיונים', בלשון אותם ימים) על קהל החוגגים בחתונה שנערכה ב-25 במרס 1955 במושב פטיש (ליד אופקים). עשרים ושניים חוגגים נוספים מבני המושב נפצעו. אלתרמן הקדיש למתנדבת, שנרצחה אחרי שלושה חודשי שהות במושב, את שירו 'בחודש האביב'.

בשיר זה, כעדות לעצמת האסון ולגדולת הנרצחת, מחליט האל בכבודו ובעצמו לעבור על-פני המתבוססת בדמה (ולהחיות את זכרה על-ידי כך):

ורדה פרידמן ז"ל

...ועבר לא מלאך לראותה פנים
ועבר לא שרף במשק כנפים,
כי אמר אל בורא-לאמים: אני,
אני אעבר עליך.

כי אמר אל בורא: אנכי אורי
בין אותות שעשיתי לשבט,
את זכרך מדריכה ממושב פטיש,
את זכרך נערה מעובדות הצות.

שיצאת מכפרך ונירך בקמה
וקבלת על בדידות וזרות ורבי-צער
וקלכת אחרי עבותת-צמה
אל מקום בו מופתי נצבים בשער.

ורדה פרידמן הצטרפה לשורה של צעירי מופת — לבן מרוקו נתן אלבו שהקריב את עצמו למען חבריו (1954), לבן קיבוץ גן שמואל אורי אילן שהתאבד בכלא הסורי אך לא בגד במדינת ישראל ובחבריו (1956), ולאחרים — שאלתרמן הקדיש להם משיריו. הצעירה מכפר-ויתקין הצטרפה לשורת היחידים-החלוצים אשר ביצע וברם הפריחו את שממות הארץ — ואלתרמן לא חדל מלרוממם.

'מטבע קשה הוא עניין גדול, אך לא עיקר עיקריו של המפעל'

כבר בתיאורו של אלתרמן את מסעו הנגבי הראשון משנת 1950 נכנסת נימה 'עסקית'-כלכלית לתיאור. המשורר מדווח על שיחה אשר הייתה לו עם מחפשי מחצבים בנגב ואלו כאילו התנצלו בפניו ואמרו לו: 'אמנם מחיר הובלתו של החומר מן המחצב לחיפה הוא כיום כמחיר הבאתו לארץ על פני האוקיינוס, אלא שבדרך זו נחסך מטבע קשה בערך ניכר'.

אלתרמן לגלג על כיוון הברים זה והדגיש: 'מטבע קשה הוא עניין גדול, אך לא עיקר עיקריו של המפעל. העיקר הוא, כמובן, עצם ערכו של מעשה ושל חיים העתידים לקום סביבו. לכן יודע גם המפרש עצמו כי בכל נימוקי "החסכון" יש גם משום הוכחה מיותרת.

כידוע אין אדם או ציבור נלחמים על חיים רק מפני שבהיותם חיים הם חוסכים מטבע קשה. מסתבר שלא זוהי הסיבה העיקרית... לפי אלתרמן, המאבק על הנגב, על פיתוחו, על התיישבות בתוכו, על תיעושו ועל כריית מחצבים ממנו הוא לא מאבק על כסף אלא מאבק על החיים. ואין מטבע קשה יותר מן הקיום עצמו, מן החיים עצמם.

הוויכוח הכלכלי על רנטביליות השקעות הפיתוח בנגב מצא אצל אלתרמן גם ביטוי שירי. ב-1951 פרץ בארץ פולמוס ציבורי: היו שטענו כי השלטונות משקיעים מאמצים ותקציבים בלתי מתקבלים על הדעת בגידול עגבניות באזור אילת. למקטרגים שטענו כי גידול עגבניות בנגב הוא הוכחה 'לאיזו תהום דוהרת השיטה הכלכלית' השיב אלתרמן בשירו 'העגבניה בערבה' ('דבר', כ"ז בטבת תשי"א). בשיר, שכולו בנוי על שילוב של פאתוס ואירוניה, מודה המשורר כי אמנם קיימת עגבנייה שאותה 'משקים ומלפישים שני ואַרְגָּמן', וזאת 'על חשבוננו של עם עני שהוא עצמו כְּכָר אֵין לוֹ מַה לְלָבוֹשׁ'. אולם, התשובה האלתרמנית לחסרי החזון חד-משמעית: בנגב יש להשקיע ועדיין אין לחשב חישובים של רווח מייד. ההשקעה בעגבנייה עוד תניב פירות גדולים. העגבנייה עוד תתגבר על 'השכל, התכנון... והצדק הפשוט'... ובעיקר על זה של כל קצרי-הראייה וקצרי-הדעת...

ערי פלא עבריות נושבות

שירי הנגב האחרונים שכתב נתן אלתרמן עוסקים בערי הפיתוח בנגב — והם נכתבו בסוף שנות החמישים.

עם הנחת אבן-הפינה לחרושת הטקסטיל כדימונה כתב אלתרמן את שירו 'תוצרת דימונה' (פורסם ב'דבר', כ"ד בשבט תשי"ח). אלתרמן חלם על עיר שתטווה חוטים וברדים 'יפים כחולים וצהבהבים ועטורי פרחים כמו גנה' אשר ייפו ויקשטו את המדינה כולה ואף יישלחו אל מחוץ לגבולותיה. בשיר כתב:

ויש בכך אולי גם רמז-לבאות וכאלו מרמזו הוא ומבטיח
כי דווקא עיר דימונה הנדחת, אשר לא חן לה ושמייה אש ואדמתה חרון.
כן, דווקא עיר דימונה ועמה, כל עם העליה המתערבל והחשוף
בישוביו לאור-חמה ולאור עשיות-הפיח.
עוד עתידים להיות מקור יפעה אפילו לשפלה ולשרון.

דומני כי העיר דימונה עומדת גם מאחורי השיר 'עיר חדשה' שבתוך קובץ שירים אחר של אלתרמן 'עיר היונה' אשר ראה אור ב-1958. יש לכך סימנים אחדים: אנשי העיר 'הסעו המדבקה סיעות סיעות, ואדמת ערכת מלח מלילה מוארת'; 'לאַרְכּוֹ שֶׁל הַרְחוֹב הַחוֹל נוֹפֵל עַל פְּנֵי צֶהָב; אַנְשֵׁיכֶם, בְּעֶמְדָם עַל חַל, מִתְחַלְפִּים פְּנֵי חֵיהַ נְעוּף, וְעוֹד, אֹלָם, כְּמוֹ כָּל שִׁירֵי הַקּוֹבֵץ — אֲשֶׁר יֵשׁ בְּהֶם פִּיתוּחַ אֲמֹנֹתֵי מֵאוּחַר שֶׁל שִׁירִים מִן 'הַטּוֹר הַשְּׁבוּעִי' — אֵין כָּל הוֹכַחָה מוֹחֲלַת הַמְּזָהָה אֶת הַמְּקוֹם בּוֹדָאוֹת.

מעניין כי בשיר חוזרים דימויים אשר הכרנום ב'שירים על ארץ הנגב':

והשמש מנגד שוצפה חמה
בנשיהם ערמות הכתף.
ערמות הכתף, ארכות הגפים,
הצופות ממרומי מגדלי עקבים.

וסיומת השיר, אף היא ניסוח שירי אחר של תכנים אשר כבר הכרנו:

והעם שוב בשוק, כהרט
וסוחר וסולל, רועש.
פושט במישור, בעוד
נרותו מצקה ובוקה,
וחופר וכורה ועומס משאות
ומנסר ומאחה עד קום סהר בקר.

שבט חדש, הזר לנוף המדבר, עמל וטורח לכבשו. והוא עוד יכבוש את ההר ...

על 'שכנתה' הדרומית של דימונה, על אילת, כתב אלתרמן כבר בשנת 1952 כאשר במרפאה של קופת חולים בעיר נולד בנה הבכור. בשיר — 'נאום בכורה' — בירך המשורר את הולדת 'יורש העצר' העברי החדש. אולם, שיר ארוך ומלא — 'זאת אילת' — כתב לכבוד יום הולדתה העשירי של העיר בט' אדר ב' תשי"ט (20.3.1959):

זו אילת על הספר. יש בה מסך
של פרישות ושל פרע. צלצל
הרפתקה של זקב עם קשיי־גזע
כבנימים של חומה־ומגדל.
עיר צומחת במלא עזות־מזח,
עיר קדמית של מכרות ונמל.

[...] זו אילת. מצטנעה וסוררת
ומפתעת. אפילו בתנ"ך
היא שונה מכל עיר וכל קרת
לגן ולצליל. אין לה אֵח [...]

זו אילת. כך תהיה היא. עיר גשר
ועיר ספר. עיר קצוי ערבה.
עיר בוקרים וקרית כורי־בצר
ועיר ים בבשמי פוט ושקא,
עיר ארחות נודדי כל יבשת
ועיר פלא עברית נושבה [...]

'כמה הרבה יש עוד לעשות'

אלתרמן ראה בימי חייו את הנגב הולך ונכבש. את באר-שבע — שכרשימתו 'שלושה ימים דרומה' (1950) עדיין היא כלשונו 'רומניה יהודית', כלומר, עיירה יהודית מלאה עולים חדשים מרומניה, הנאבקת בעיר הבדווים הערבית — עולה ופורחת ונעשית בירת הנגב הישראלי. את אילת (היהודית) קמה לתחייה חדשה. את הנגב הצפוני — כולל מושבי העולים — מתפתח ומשגשג. ואת הנגב המרכזי והערבה — נפרצים בקווי תחבורה, מתמלאים במפעלי תעשייה ואתרי מחצבים ומים זורמים מן הצפון לעברם. האדם מתמודד עם הטבע ויכול לו. היחידים, שעליהם כתב המשורר — החוקר והאינסטלטור, הרועה והמתיישבת, סולל הדרכים והנהג, העולה החדש והוותיק — חוללו את המהפך. והמהפך איננו חד-פעמי: זה מאבק מתמיד וככל פעם יש לחזק את הכוחות הציוניים הנאבקים במדבר.

רשימתו האחרונה של אלתרמן על הנגב, עד כמה שידוע עד כה, פורסמה בכ"א בתשרי תש"ל (3.10.1969) בעיתון 'מעריב'. הרשימה נכתבה אחרי יום הולדתו ה-83 של בן-גוריון והיא קרויה 'נחל צין'.

אלתרמן, שהיה במדרשת שדה-בוקר הבנויה מעל לנחל ציון ביום ההולדת של המנהיג הקשיש, מדגיש ברשימתו על אותו אירוע את הקשר בין נוף נחל צין, הנוף הראשוני של השממה הבוהקת לאיש בן ה-83 בעל הרעמה הלבנה שהוא 'תמיד חתן בראשית'. בן-גוריון דומה בבדידותו העיקשת, שבחר בה מרצון, למדבר.

'זו בדידות אשר תקיפות שבה רבה מעצבות שבה'. והעיקר, זו בדידות החוזרת ומעידה כמה עלינו עוד לעשות: 'השממה מסכיב היא רבה מכפי הראוי, ומפני שהוודאיות החדים, וההרים לטושי הכיפות, הם דממה נחושה ומפני שהכול כאן מעיד, בשתיקה אכזרית, כמה הרבה יש עוד לעשות כדי שההישגים העצומים יוסיפו להתקיים'.

בן-גוריון הקשיש והמדבר — ניצבו במשותף נגד עיניו של אלתרמן והם נראו לו תובעים: המשך חלוציות, המשך התיישבות ציונית, המשך המאבק.